

האם הניח רב האי גאון תפילין של רבינו תם

1234567

מאת
יעקב גרטנר

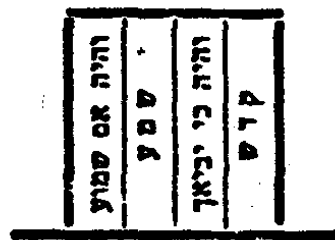
מתקופת הראשונים ידועות לנו שתי שיטות בנוגע לסידור הפרשיות בתוך בתי התפילין¹. התפילין שבהן הפרשיות מסודרות לפי דעתו של רש"י מכוונות תפילין של רש"י ואילו התפילין שבהן הפרשיות מסודרות לפי דעתו של נכדו של רש"י, רבינו תם, מכוונות תפילין של רבינו תם.

מקור ההבדל בין תפילין של רש"י ושל רבינו תם נובע מהבדלי פרשנות לברייתא שבמסכת מנחות לד, ב:
1234567

ת"ר כיצד סדרן²: קדש לי (שמות יג, א–י) והיה כי יביאך (שמות יג, יא–טז) מימין, שמע (דברים ו, ד–ט) והיה אם שמוע (דברים יא, יג–כא) משמאל. והתניא איפכא? לא קשיא, כאן מימינו של קורא כאן מימינו של מניח והקורא קורא כסדרן³.

לפי רש"י העומד מול המניח תפילין רואה את הפרשיות כך:

רש"י

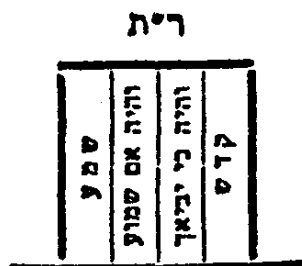

1. כבר צוין על ידי מחברים שונים שהמקורות מלמדים שהיו תקופות שבהן מצוות תפילין היתה רפויה אצל חלק מן הצבור. ראה לדוגמה שבת קל, א: "וכל מצוה שלא מסרו ישראל עצמן עליה למיתה בשעת גזרת המלכות כגון תפילין עדיין היא מרופה בידם"; שם קיח, ב: "אמר רב ששת תיתי לי דקיימת מצות תפילין" (אבל ראה פירוש רש"י שם). ראה נ"ש גרינשפאן, משפט עם הארץ, ירושלים תש"ו, עמ' גב–סה; א"מ הברמן, "על התפילין בימי קדם", ארץ ישראל, ג (תשי"ד), עמ' 175; מ"ל ראדקינסזאהן, תפלה למשה (מקוצי) או תולדות התפילין וקורותיהן, פרסבורג תרמ"ג, עמ' 69–79 (ספר עשיר במקורות אבל קיצוני בגישה. המחבר סיכם מסקנותיו באנגלית בספר שהוא הוציא בניו יורק בשנת 1893 בשם History of Amulets, Charms, and Talismans); J. Tigay, On the Term Phylacteries (Matt. 23:5), Harvard Theological Review, 72 (1979), pp. 45–52. השוה גם רמ"מ כשר, תורה שלמה, יב, מילואים, סי' מב והערה בעמ' 259 ובה מובאות מהרבה ראשונים המלמדות "שבמשך כמה דורות הרבה מישראל לא היו זהירין במצות תפילין".

2. סדר הנחתן של ד' פרשיות התפילין בחוך הבתים.

3. מפרש רש"י: "כסדר שהן כתובין בתורה מוקדם ומאוחר מאוחר, הלכך הא דקתני לעיל קדש והיה כי יביאך מימין, מימינו של קורא קאמר דהשתא כשהוא קורא כדרכו מימינו לשמאלו נמצא קוראן כסדרן.

בתוספות על אתר ד"ה והקורא מובאת קושית רבינו תם על שיטה זו: למה הברייתא חלקה דבריה לשתי פרשיות מימין ושתי פרשיות לשמאל ולא קבעה אחת מימין והיתר משמאל או שלש מימין ואחת משמאל. ולכן מציע רבינו תם פירוש שונה מזה של רש"י. "ומפרש ר"ת קדש והיה כי יביאך מימין של קורא ומשמאל של קורא הוי שמע מבחוץ ואחריה והיה אם שמוע מבפנים וניחא השתא מה שחלקן". לפי פירוש זה העומד מול מניח תפילין רואה את הפרשיות כך:

שיטת רש"י מצאה שותף גדול בדמותו של הרמב"ם, שבבואו להסכיר סידור הפרשיות בתפלה של ראש מתאר אותו בדרך שהעומד מול פני מניח התפילין יקרא אותן בסדר של קדש לי, והיה כי יביאך, שמע והיה אם שמוע⁴. ברם, מתשובתו של הרמב"ם לחכמי לוניל למדים אנו שגם הוא היה מודע לשיטה הדורשת "הויות באמצע"⁵ ומפני חשיבותה מביאים אנו אותה בשלמותה⁶:

שאלה — גם כן יורנו עוד מה שאמור בפרק שלישי כיצד סדר פרשיות בתפלה של

והא דתנא איפכא דמשמע קדש והיה כי יביאך משמאל, אמניח קאמר דהוא ימין של קורא". ראה גם פירוש רבינו נתן אב הישיבה (א"י, המאה הי"א) למשנה, מסכת מנחות, מהד' אל המקורות, עמ' 4: "ארבע פרשיות שבתפילין הן א' קדש לי כל בכור ב' והיה כי יביאך ג' שמע ד' והיה אם שמוע". כמובן אין מכאן ראיה גמורה לשיטת רש"י אבל מתוך סתימת הדברים הרושם הוא שזהו סידור הפרשיות. ראה להלן דברי הרמב"ם בתשובתו אודות המנהג הארצישראלי. בספר המכריע: סי' פו, מובא: "וכך פירש גם רבינו גרשום צוק"ל" ובהמשך הדיון נאמר: "וכך כתב רבי יצחק בר מלכיצדק צוק"ל (איטליה, המאה הי"ב) בפרק יח דכלים בית ראשון קדש לי בית ב' והיה כי יביאך בית שלישי שמע בית ד' והיה אם שמוע". ראה גם ספר העטור, ב, עמ' 114 וארחות חיים, ירושלים תש"ז, דף יט, ב. גם בספר הלכות קצובות, שלדעת מ' מרגליות הוא חיבור איטלקי (ראה במהדורתו, ירושלים תש"ב, עמ' 16–19), סידור הפרשיות הוא בהתאם לשיטת רש"י. ראה, שם, עמ' 148 ובהע' ג–ו. אבל ראה ע' הילדסהיימר, "מבוא לספר הלכות קצובות המיוחס לרב יהודאי גאון", סיני, יד (תש"ד), עמ' כא–כח. ומעניין לציין שבפירוש הגאונים לסדר טהרות, מהד' י"נ אפשטיין, עמ' 52 נאמר: "יש לתפילה של ראש ד' בתים ומוכנס (ראה שם בהע' השינוי גירסאות) לתוכו ד' פרשיות שמע והיה אם שמוע קדש לי והיה כי יביאך". נדמה שהכוונה כאן לשיטת רש"י אלא שצוינו קודם שתי הפרשיות של צד שמאל ואח"כ שתי הפרשיות של צד ימין. השווה לזה ערוך השלם, ח"ד, עמ' 174, ערך קץ (= קציעה).

4. הלי' תפילין פ"ג ה"ה.

5. זאת אומרת שבבית השני מונחת פרשת "והיה כי יביאך" ובבית השלישי פרשת "והיה אם שמוע", שהיא שיטת רבינו תם.

6. תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, סי' רפט, עמ' 541. התשובה מובאת במגדל עוז ובכסף משנה בהל' תפילין פ"ג ה"ה וגם בבית יעקב למהר"י בירב ובפירוש ר' שמואל ב"ר מרדכי על הרמב"ם. נמצאת תשובה נוספת בנידון, שם, סי' קלט, עמ' 267. בתשובה זו חזר הרמב"ם בקיצור על דעתו בנושא סידור הפרשיות.

ראש מכניס פרשה אחרונה שהיא והיה אם שמע בבית ראשון שהוא על ימין המניח ופרשת שמע סמוכה לה וכו' עד ואם החליף סדור זה פסולות. ואנחנו למדנו מרבותינו ומהגאונים ורב האי הראשם ז"ל דבעינן היות באמצע...

תשובה — זה שעלה על דעתכם בסדור הפרשיות ובקלף שהוא החלק הדק שהשער דבוק בו כך היתה דעתי מקודם ככם ותפילין שהיו לי בארץ מערב כך היו וכזה כתב אותו שחבר חבור התפילין ושמו ר' משה נ"ע מקורטובא ואותו החיבור הוא שהטעני והטעה כל אנשי המערב מלפני. וגם הרב רבינו יצחק אלפסי בעל ההלכות זצ"ל כוונתו סבירא ליה בתשובה אחת שיש לו במעשה התפילין וגם חכם אחר שמו רבי יעקב קלעי ז"ל ככם עשה והרבה גאונים חלקו על דבר זה וכל אנשי מזרח וכל אנשי ארץ הצבי הקדמונים כך חולקים על זה. ואמרו לי חכמים נאמנים שפתחו תפילין של הגאון רבינו הא"י זצ"ל ומצאו שהן כתובין על הסדר שאמרתי בחבור רבי משה הדרעי ככם עשה וכשבא מארץ המערב לארץ ישראל היו תפילין שלו כמו אנשי מקומכם וכשהראוהו דברי הגאונים הקדמונים והראיות שלהן השליך תפיליו ועשה על הסדר שאמרנו. והראיה הברורה בדבר זה נאמר בפרק הקומץ קורא על סדר התורה קדש לי והיה כי יביאך שמע והיה אם שמוע. ונוסח זה לא היה בספרים שלנו בארץ מערב אבל מצאתי כל נוסחאות הישנות וכך כתוב בהן ומעשה רב שבני ארץ ישראל כולן זהירין במצוה זו כסדר התורה כתבו איש מאיש ולדברי הכל תפילין של יד וסדר פרשיותיה על סדר התורה ודין הוא שתהיה כתיבת שתיהן שווה שהרי לדברי רבי יוסי תולה ליד על ראש ומניחה על ידו ש"מ סדר אחד לשתייהן.

משאלת חכמי לונל שומעים אנו שבפרובאנס נהגו על פי השיטה "היות באמצע". הרמב"ם מוסיף בתשובתו ששיטת "היות באמצע" היתה נהוגה גם בספרד, ושאל הרי"ף סבר כך, ושכל זה היתה בהשפעת חיבורו של ר' משה מקורטובה⁷ אבל חכמי המזרח וארץ ישראל חלקו על שיטה זו. כדי לבסס את שיטת המזרח מספר הרמב"ם המעשה אודות תפיליו של רב הא"י והמעשה אודות ר' משה הדרעי ומוסיף שתי ראיות הלכתיות, אחת המבוססת על נוסח חדש של הטקסט במסכת מנחות ואחת מדברי רבי יוסי על האפשרות להשתמש בתפילין של יד כתפילין של ראש.

אבל לא רק משאלת חכמי לונל ידוע לנו ששיטת היות באמצע היתה נהוגה

7. ראה הערת בלאו שיש כ"י הגורסים ר' משה ב"ר מיימון מקורטובה וכן היא הגירסה בכסף משנה. ר' יוסף קארו כותב שם: "ומה שכתב בתשובתו וכן כתב אותו שכתב חבור בתפילין שמו רבי משה בן מיימון מקורטובא הוא חכם אחר בן עירו של רבינו ושמו כשמו וחיבר חבור בתפילין לבד שאילו רבינו לא בתפילין לבד חיבר או טעות הוא שנפל בתשובה זו". וראה שם גדולים לחיד"א, ורשא תרל"ו, עמ' 98 וכן נחל אשכול לספר האשכול, ח"ב, עמ' 82, אות ג. בלאו מציין שיש לגרוס "ר' משה ב"ר יעקב" על פי הנאמר בכ"י אוקספורד. ראה המזכיר, ח"ד, עמ' 89 והגהתו של שטיינשניידר לאוצר הספרים של בן יעקב, אות ח, מספר 13. אבל ראה תוספות והערות של ש' אברמסון למהד' בלאו, עמ' 169–170 המציע לגרוס ר' משה ב"ר יוסף על פי ראשית חיבור להל' תפילין לחכם בשם זה הנמצא בכ"י קמברידג'. בכ"י זה יש קטע בהל' תפילין ושם סידור הפרשיות הוא היות באמצע.

בפרובאנס⁸. באחת מתשובותיו כותב ר' אברהם ב"ר יצחק אב בית דין מנרבונא⁹: "ופרשיות של תפילין כך נהגו רבוותאן ז"ל שהיו אנשי מעשה שהיו קובעין הויות מלגאו בבתים של ראש"¹⁰. יש להוסיף שמובא שגם ר' יוסף טוב עלם, שפעל דור אחד לפני רש"י, סובר כך¹¹. והרי ר' יוסף טוב עלם היה בן נרבונה ששימש ברבנות בצפון צרפת*¹¹ ויתכן מאד שדרכו התפרסמה בצפון צרפת שיטת הויות באמצע. ונראה סביר להניח שנודע לרבינו תם את שיטת חכמי פרובאנס והוא הסכים איתה, למרות ששיטה זו נוגדת את שיטת רש"י והמקובל בארצו, וכנראה מפני שלדעתו הסוגיה במסכת מנחות מתפרשת כך יותר טוב, וכפי שמובא בשמו בתוספות שם.

8. אבל יש לציין שר' יצחק ב"ר אבא מארי ממרשיליא, בעל ספר העטור, סובר בהל' תפילין, עמ' 114, כשיטת רש"י וכותב: "ובדקתי בתפילין הישנים מנרבונא ותפילין שבאו מדרעה מתא (דרעה היא עיר במרוקו, ראה עליה ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה, עמ' 266) ומצאתי כדברי". א"כ גם שיטת רש"י היתה נהוגה בפרובאנס.
9. תמים דעים, סי' עט; תשובות הראב"י אב"ד, מהד' ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ב, סי' קפת, עמ' קנ. ובשיטה זו הוא הולך גם בספר האשכול, מהד' אורבך, ב, עמ' 82 והוא מעיר שם: "וכן נהגו רבוותאן וכ"כ הרב ר"י (ר' יהודה ברצלוני) וריט"ע (ר' יום טוב עלם) בשם הגאונים". ראה גם שם, עמ' 85.
10. מתוך משפט זה אינו מורגש שום התלבטות מיוחדת בשאלת סידור הפרשיות. אבל לפני כמה שנים התפרסם טקסט מיוחד ומעניין, אגרת מר' אברהם אב"ד לר' נתן ב"ר מרדכי מלוניל, אביו של ר' אברהם, בעל ספר המנהיג. האגרת נמצאה בכ"י שבפרמה והתפרסם על ידי א' קופפר, תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 356–358. באגרת זו מבקש ר' אברהם מר' נתן, שכנראה היה סופר, להכין זוג תפילין עבורו ומוסר לו כמה הוראות בנוגע להכנתן. בין היתר אנו קוראים: "ואדוני יודע שיש בדבר הזה מחלוקת גדולים בין חילוף פרשיותיהן, שיש מן הגאונים שאומרים הויות מלגאו ויש מהן שאומר כסדר הכתובים בתורה: קדש, והיה כי יביאך, שמע, והיה אם שמע. כל עיקר מי לנו גדול כרב הא"י וכרב שרירא גאונים זכרוניהם לברכה או כיוצא בהם, דמשבת ויום הכפורים סמכין אדיסקייהו (ראה מנחות מ, א) וכל שכן אמצות עשה, והם אמרו במסורת מאבותם הויות מלגאו, ועלינו לסמוך עליהם כי בודאי אחדו המסורות והויות מלגאו הוא העיקר... והגאונים נתנו סימן הויות מלגאו, ושינין של קדש ושמע כנגד השינין שבתפיסין, לומר לך כי הויות מלגאו". כאן משמיענו ר' אברהם שזוהי מחלוקת הגאונים ומפני הסמכות שהוא מיחס לרב הא"י ולרב שרירא הוא מוכן לסמוך על הכרעתם. מעניין לציין שבתשובה הוא מסתמך בעיקר על מנהג רבותיו "שהיו אנשי מעשה" ואינו מזכיר רב הא"י ורב שרירא. מצד שני, באגרת הוא נותן סימן בשם הגאונים איך יודעים שהויות מלגאו שזוהי שהשינין שבשמע ובקדש כנגד השינין שבבית של התפילין של ראש. בתשובתו שבתמים דעים אין זה רק סימן בשם הגאונים אלא שכך פירשו הגאונים את המימרא בסנהדרין פט, א "בית חיצון שאינו רואה את האור פסול". בבית חיצון הכוונה לקדש ושמע ואם הם אינם בבית החיצון התפילין פסולות מפני שהם אינם סמוכים לשינין שבבית. השוה ספר התרומה, סי' ר"ו שלימוד זה מובא מתשובות הגאונים ומצויין שם שכך פירש רבינו חננאל ורב שרירא ואילו בשם רב הא"י נמסר זה רק כסימן.
11. מרדכי, הל' קטנות, הל' תפילין, עמ' 20. באור זרוע, ח"א, סי' תקנה, עמ' 153 הלשון היא: "וכן בתשובות הגאונים שכתב הרב רבינו יוסף טוב עלם זצ"ל". וחוזר על לשון זו הרא"ש בהל' קטנות, הל' תפילין, עמ' 236, סי' ד. וכן היא הלשון בתוס', מנחות לד, ב ד"ה והקורא. ראה גם התשובה של ר' אברהם אב"ד שהובאה להלן על יד הע' 14.
- *11. ראה דברי רבינו תם בספר הישר, חלק התשובות, ברלין תרנ"ח, עמ' 89–90 ודברי שי"ר בהקדמתו לתשובות הגאונים קדמונים, ברלין תר"ח, דף ה ע"א.

ורוב החכמים שאמצו שיטה זו הבינו שהכוונה לימין הקורא ואילו הראב"ד הבין שהכוונה לימין המניח¹⁷.

ב

הספקנו לראות עד כאן שהרמב"ם, ר' אברהם אב"ד, חכמי לונל והראב"ד הזכירו שיטת רב האי גאון ולכל אחד יש מסורת המיוחסת לרב האי שהיא שונה מהמסורת שבידי השני. מן הראוי לעמוד איפוא על הידוע לנו אודות שיטת רב האי גאון בנושא סידור פרשיות התפילין. המשימה אינה קלה מפני המסורות השונות. מצד אחד נמצאת מסורת צרפתית-אשכנזית שרב האי סובר הויות באמצע. כך מביאים בעלי התוספות¹⁸, ר' ברוך ב"ר יצחק מגרמיזא¹⁹, ר' אליעזר ממיץ²⁰, ר' אברהם ב"ר עזריאל²¹, ר' יצחק ב"ר משה²², ר' משה מקוצי²³, ר' מרדכי ב"ר הלל הכהן²⁴ ור' אשר ב"ר יחיאל²⁵. כשהרשב"א נשאל על

17. על יחסו של הראב"ד לחותנו ראה H. Gross, MGWJ, 17(1868), p. 241 טורסקי, שם (לעיל הע' 12), עמ' 8–10; ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 195–196. נראה להציע שהגורם שהביא הראב"ד לפרש שימין הוא ימינו של המניח הוא לשון הגמרא "והקורא קורא כסדרן". רבינו תם פירש הלשון על פי שיטתו: "דהוא סיום הברייתא דכיצד סדרן וקאמר שקורא כסדר שמונחין בתפילין מימינו לשמאלו דהיינו קדש והיה כי יביאך והיה אם שמוע שמע". פירוש זה, אם הוא היה ידוע לראב"ד, לא התקבל על דעתו. הוא העדיף לפרש "והקורא קורא כסדרן" במובן סדרן שהן כתובות בתורה וזה יתכן אם אנו מניחין שהלשון מתיחסת רק לפרשת שמע והיה אם שמוע הנמצאת בצד ימין של הקורא שהוא צד שמאל של המניח. (פרשיות והיה כי יביאך וקדש המופיעות בהמשך אינן באות בחשבון לפי פירוש זה, ואולי מפני שמדובר לפני הסדר שהקורא קורא בתורה ומובן שפרשיות אלו המופיעות בספר שמות אינן לפי הסדר. ואמנם אם נקבל שיטת ר"ת ניתן לומר בהתאם לגישת הראב"ד שמדובר רק בפרשיות קדש והיה כי יביאך, שהם אמנם כסדר הקורא בתורה, אבל אז ההמשך לא יהיה כפי הסדר שהקורא קורא, שהם פרשיות והיה אם שמוע ושמע).

18. מנחות לד, ב ד"ה והקורא. תוספות אלו הם תוספות ר' שמשון משנץ. ראה א"א אורבך, בעלי תוספות, ירושלים תשכ"ח, עמ' 512.

19. ספר התרומה, הל' תפילין, סי' רו, עמ' 136. מבנה דבריו דומה לזה של תוספות שאנץ אלא שאצלו יש תוספת זו: "ועוד פי' (רב האי) שיני' של קדש ושל שמע כנגד שיני' שבתפיסי' פירוש שי"ן שבעור הבתים מימין ומשמאל, וכך רב שרירא גאון פירש אותו בית חיצון שבו קדש ושמע צריכי' שיהו רואין את האויר כדי שיהא אחריהן שי"ן של תפילין".

20. ספר יראים, וילנא תרמ"א, ח"ב, עמ' 426: "וכן שמעתי מרבינו יעקב ז"ל שקבלה היתה בידו מרב האי גאון ז"ל הויות באמצע". ואולי קבלה זו באה לו מתשובות הגאונים שערך ר' יוסף טוב עלם. דברי ר' אליעזר ממיץ מובאים בספר המכריע, סי' פו אלא שר' ישעיה דטראני מוסיף: "וכמו שכתב רב האי כך ראיתי כתוב משום רב שרירא גאון זצוק"ל דליהו הויות באמצע".

21. ספר ערוגת הבשם, מהד' א"א אורבך, ח"ב, עמ' 64.

22. אור זרוע, ח"א, הל' תפילין, סי' תקנח. דבריו לקוחים מתוספות שאנץ.

23. סמ"ג, מ"ע כב, דף יד ע"א.

24. המרדכי, הל' קטנות, עמ' 20.

25. הל' קטנות, הל' תפילין, עמ' 236; פסקי הרא"ש להל' קטנות לרי"ף, דף ז, ד"ה והקורא. על הל' קטנות

לרא"ש ראה ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ירושלים תשכ"ג, ח"ב, עמ' 314–316.

סדר הפרשיות בתפילין השיב²⁶: "שדעתי נוטה כדברי רש"י והרמב"ם ז"ל כסדר התורה עושין גם כי אין דעת הראב"ד²⁷ ודעת ר"ת והגאון רבינו האיי". אבל נדמה שאין ספק שכאן הרשב"א רק חוזר על המסורת הצרפתית-אשכנזית ולא היה לפניו תשובה של רב האיי²⁸. וכן נראה שהמקור למסורת אשכנזית-צרפתית זו הוא רבינו תם ויתר בעלי התוספות חוזרים על המסורת שמקורו בר"ת והם עצמם לא ראו את התשובה²⁹.

אבל מצד שני כבר ראינו מסורת שונה אודות דעתו של רב האיי בתשובתו של הרמב"ם³⁰. הרמב"ם שם כתב³¹: "ואמרו חכמים נאמנים שפתחו תפילין של הגאון רבינו האיי זצ"ל ומצאו שהן כתובין על הסדר שאמרתי בחבור"³². ברם, בנידון שלנו אין צורך להזדקק רק לסיפור או אגדה שמהימנותו מסופקת. ידוע לנו שרב האיי כתב חיבור על הלכות תפילין, שאמנם נאבד, אבל כמה קטעים ממנו הגיעו לידינו³³ ושם אנו קוראים³⁴: "ומכניס

26. ח"א, סי' תרל"ט. השוה גם תשובות המיוחסות לרמב"ן, סי' רלד.

27. יש לציין שגם הראב"ד בהשגתו מזכיר רב האיי כמקור שהויות באמצע. ראה דבריו לעיל.

28. וכן יש להניח גם בקשר לדברי בעל מגדל עז, תלמיד הרשב"א, שגם הוא מציין רב האיי כסובר הויות באמצע. ראה דבריו בהלכות תפילין פ"ג ה"ה.

29. ראה הע' 20.

30. ויש להוסיף שגם בעל ספר החינוך, במצוה תכ"א, מיחס לרב האיי גאון השיטה של פרשיות בסדר שהן כתובות בתורה, ואולי מקורו הוא תשובת הרמב"ם.

31. לעיל הע' 6.

32. יש לציין מסורת דומה אצל מחברים שונים אבל המתיחסת לנביא יחזקאל. אצל בעל מגדל עז (ראה הע' 28) מובא: "כבר שלחו הקדמונים שמצאו בקבר יחזקאל הנביא ע"ה תפילין גנוזין תחת מראשותיו ובדקום ומצאום כסדרן כמו שכתב רמז"ל (= ר' משה [הרמב"ם] זכרוננו לברכה)". גם ר' מרדכי ב"ר הלל מתיחס למסורת זו. ראה דבריו בהלכות קטנות (לעיל הע' 24). על קברו של יחזקאל הנביא מספר הנוסע בנימין מטודילה. ראה מסעות של ר' בנימין, מהד' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' מד. על סיפורי נפלאות הקשורים לקבר ראה ד' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' רנח-רס.

33. ראה גנוזי קדם, ג (תרפ"ה), עמ' 72-75; שם, ד (תר"צ), עמ' 10; יש שם גם השוואה בין קטע הכ"י לבין הקטע כפי שהוא מצוטט בספר העטור. השוה גם ל' גינזבורג, גנוזי שכטר, ניו יורק תרפ"ח, ב, עמ' 121; T.

Groner, The Legal Methodology of Hai Gaon, California 1985, p. 13.

ראה הרב יוסף קאפח, "שאלות חכמי לונל ותשובות הרמב"ם כלום מקוריות הן?", ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שני — מחקרי תלמוד והרמב"ם, ירושלים תשמ"ח, עמ' רלח-רנב, הסובר שתשובות הרמב"ם לחכמי לונל מזויפות הן. ראיותיו למסקנה זו מבוססות על ניתוחן של שמונה תשובות מתשובות אלו. בין תשובות אלו נמצאת גם התשובה על סידור פרשיות התפילין. ראה שם, עמ' מג. בין היתר כותב הרב קאפח, שם: "עדות זו (שרב האיי סובר פרשיות כסדרן) אין לה שום סימוכין ממקור עתיק אחר, ותשובה זו היא מקור יצירתה היחיד". נעלמו מהרב קאפח דברי בעל העטור וגם הקטע המובא בגנוזי קדם. ומה שתמה הרב קאפח איך כתב הרמב"ם שבני ארץ ישראל כולם זהירים במצוה זו, הרי לפי עדות פרקוי בן באבוי מצוות תפילין היתה רפויה בידי בני ארץ ישראל בזמן הגאונים, אינו קשה שהרימזנו של פרקוי בן באבוי עד זמנו של הרמב"ם עברו קרוב לארבע מאות שנה עם תמורות היסטוריות על הישוב בארץ ישראל ולכן אין להקיש מזמנו של פרקוי לזמנו של הרמב"ם. בקשר ליתר טיעוניו של הרב קאפח ראה מאמרו של י' שילת, שם, עמ' רנג-רנו הדוחה אותם ומחזיק בדעה המקובלת שתשובות אלו אותנטיות הן.

34. גנוזי קדם, ג, עמ' 75.

הפרשיות של הסדר קדש לי, והיה כי יביאך, שמע, והיה אם שמוע". לפנינו כאן איפוא שיטת רש"י ורמב"ם³⁵.

תופעה דומה לזו מוצאים אנו גם בקשר לשאלה מה דעתו של בעל שימושא רבא, חיבור קטן על הלכות תפילין מתקופת הגאונים³⁶. בתוספות מובא³⁷: "ובשימושא רבא תקון התפילין משמע כפירוש הקונטרוס". וכן מציין ר' ברוך מגרמיזא ומצטט לשונו של השימושא רבא³⁸ וחוזר על אותם דברים הרא"ש³⁹ והמרדכי⁴⁰. דברים אלו מתאשרים מכתב יד מילאנו של ההלכות גדולות שבו הוסיף המעתיק "הלכות שימושי תפילין" שאינו אלא השימושא רבא⁴¹.

ברם ידוע לנו נוסח אחר של הלכה זו בשימושא רבא. בליקוט הלכות משימושא רבא בספר האשכול מוצאים אנו משפט זה⁴²: "ובעי דלהוי הויות מלגיו וקדש ושמע אבראי". אכן לנוסחאות השונות של הלכה זו כבר התייחסו כמה ראשונים. ר' יצחק ב"ר אבא מארי כותב על הברייתא במסכת מנחות⁴³: "ופרשו רבוותא ימינו של קורא שמאלו של מניח והקורא קורא כסדר הכתוב בתורה מימינו לשמאלו קדש והיה, סמוך להן שמע והיה" ומוסיף בהמשך: "ובשימושא עתיקא דילן דאתמר משמיה דאביי ורבא הכין כתוב לכתוב הני ד' פרשיות בקלפי ומהדרא אפי' לאפי' ומשוי פרשתא קדש לימינו בביתא קמא ופרשתא דסמין ליה והיה כי יביאך בביתא תנינא ופרשתא דשמע בביתא תליתא ופרשת והיה אם שמוע ברביעתא". זאת אומרת העטור מצא בשימושא רבא אישור לפירוש רבוותיו. ומיד אחרי זה מעיר מחברנו שגם "בהלכות תפילין עתיק עתיקא" הוא מצא אותו סדר. וכאן מוסיף ר' יצחק משפט זה: "ושמושמא דכתיב בהלכות הרב הויות מלגוא אהדדי וקדש ושמע מאבראי. תמיה לן טובא ובהלכות דילן אית' דכתיבה כדכתיבה"⁴⁴.

35. ר' צ"ב אורבך בהערות נחל אשכול לספר האשכול, עמ' 85, אות ג, עמד על סתירה זו ומשיבה בהנחה שרב האי הניח שני זוגות תפילין.

36. על החיבור ראה ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז, עמ' רט; ע' הילדסהיימר במבואו לספר הלכות גדולות, ירושלים תשל"ב, עמ' מו-נ; י' תא-שמע, "קיום לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-י"ד", עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 26, הע' 14. על משמעות השם "שימושא" ראה מ' מרגליות, ספר הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 110; ע' הילדסהיימר, שם, עמ' מו, והע' 2.

37. מנחות לד, ב ד"ה והקורא.

38. ספר התרומה, עמ' 136.

39. פסקי הרא"ש. הל' תפילין, דף ז; השוה הל' קטנות, דף קכג.

40. הל' קטנות, עמ' 20. ראה גם אור זרוע, שם (לעיל הע' 22) וסמ"ג, שם (לעיל הע' 23).

41. ראה ספר הלכות גדולות, שם (לעיל הע' 36), ועמ' 489-490. עד הופעת מהדורה זו של הלכות גדולות היה ידוע רק נוסח שלם אחד של השימושא רבא, זה המובא אצל הרא"ש.

42. מהד' אלבק, סוף עמ' 226. שיטה זו של השימושא רבא מובאת גם בחשובתו שבתמים דעים (ראה לעיל הע' 9).

43. ספר העטור, ב, עמ' 114.

44. שתי המלים האחרונות אינן מובנות. וכך כותב ר' מאיר יונה בהערותיו לספר העטור: "אולי צ"ל דכתיבה כדכתיבנא ור"ל כמש"ש למעלה בשמי א"נ ר"ל דכתיבה בהלכות כמו דכתיבה באורייתא ברישא קדש והדר כי יביאך והדר שמע והדר והיה אם שמוע". ויש להוסיף שגם בעל ספר המכריע, סי' פו, מספר על סתירה בהלכה זו שהוא מצא בשני עותקי "שימוש תפילין".

ב"שמושא דכתיב בהלכות הרב" מתכוון ר' יצחק ב"ר אבא מארי לספר העתים של ר' יהודה בר ברזילי אלברצלוני⁴⁵. למרות שחלק זה של ספרו נאבד הגיע לידינו לא רק השימושא רבא שהיה חלק של "הלכות הרב" אלא גם השגהותיו של ר' יהודה אלברצלוני לשימושא רבא. לקראת סוף הלכות תפילין לרא"ש כותב הרא"ש: "ועתה אכתוב מהלכות תפילין הנמצאים על שם הגאונים ונקרא שימושא רבא". הטקסט של שימושא רבא לקח הרא"ש מספר העתים אבל למזלנו הוא הוסיף גם את השגהותיו של ר' יהודה אלברצלוני לשימושא רבא. וכך מובא שם:

וּכְתַב עָלָיו הַרְבֵּה בְּרַצְלוֹנִי תְּמִיּהָנִי טוֹבָא עַל הָאִי שִׁימוּשָׁא רַבָּא מִי כְּתִיב לִיה הַכָּא כְּדָא שְׂכַחַן יִתִּיה בְּנוֹסְחֵי עֲתִיקִי⁴⁶, אַע"פ שִׁישׁ בּו קִצַּת הוֹרָאוֹת נְכוֹנוֹת⁴⁷ וּמִיִּיְהוּ טַעוֹת וּמִיִּיְהוּ אֵין הַלְשׁוֹן שְׁלוּ מְכוּן כָּלִל שִׁישׁ בּו טַעוֹת הַרְבֵּה לַעֲנִיּוֹת דַּעְתִּין בַּלְשׁוֹן וְלֹא יִדְעָנָא אִי אֶסְדְּרוּ יִתִּיה רַבּוּתָא קִמָּאִי אוּ אִפְשָׁר דְּאֶסְדֵּר יִתִּיה חֵד מִן תַּלְמִידֵי רַבּוּתָאִי קִמָּאִי בְּשִׁמְם וְלֹא דִקְדָק בַּלְשׁוֹנוֹ וְטַעָה בְּמִקְצַת הוֹרָאוֹתָיו אוּ אוּלֵי הֵנִי לִישְׁנֵי לִישְׁנֵי דְלֹא דִיִּיקִי בִּיה טַעוֹת סוֹפֵר הֵן... וְכֵן מְצִינוּ טַעוֹתָא בְּהָאִי שִׁימוּשָׁא שְׁאִין לְסִמּוֹךְ עָלָיו כָּלִל מֵה שְׂכַתְבּ וּמִשׁוּי פֶּרֶשְׁתָּא דְקֹדֶשׁ מִיִּמִּינִיה בְּבִיתָא קִמָּא וּפֶרֶשְׁתָּא דְסִמּוֹךְ לֵה וְהִיהָ כִּי יִבְיֹאךְ בְּבִיתָא תִּנִּינָא וּפֶרֶשְׁתָּא דְשִׁמְעַת בְּבִיתָא תַּלְתָּאָה וּפֶרֶשְׁתָּא דוְהִיהָ אִם שְׁמוֹעַ בְּרַבִּיעֵתָא... דְּהָא מִלְתָּא טַעוֹתָא רַבָּא⁴⁸ דְּהָא סִדְרָא בְּכְתִיבְתָּן הִיא אֲבָל סִדְרָא הַכְּנִסְתָּן בְּנֶרְתָּקָן שְׁמַע בְּבִית רֹאשׁוֹן לְצַד יָמִין הַמְּנִיחַן בְּרֹאשׁוֹ וְהִיהָ אִם שְׁמוֹעַ בְּבִית שְׁנֵי הַסִּמּוֹךְ לוֹ וְהִיהָ כִּי יִבְיֹאךְ בְּבִית הַשְּׁלִישִׁי קֹדֶשׁ לִי בְּבִית הַרְבִּיעִי וְאִפְשָׁר דְּהוּי טַעוֹת סוֹפֵר.

על פי דברים אלו למדים אנו שלפני ר' יהודה אלברצלוני היתה הגירסה בשימושא רבא כמו שמוצאים אנו אותה בכ"י מילאנו ומפני שהוא סבר שהויות באמצע הניח שיש כאן טעות סופר. כבר עמד על דברים אלו ח' אלבק⁴⁹ והוא סובר שמפני שר' יהודה כתב "שאפשר דהוי טעות סופר" "הגיהו אח"כ בשימושא רבא של ר"י ברצלוני ונעשה הנוסח שמובא באשכול ובתשובת הר"א אב"ד ובעיטור בשם 'הרב' ובס' המכריע". לפי הנחה זו, שמתקבלת על דעתנו כהסבר הגיוני לתופעות הספרותיות שעמדנו עליהם, שיטת השימושא רבא המקורית היא בהתאם לדעת רש"י ורמב"ם בסידור הפרשיות אלא שבבקורות המצדדים בשיטת הויות באמצע חלו שינויים בטקסט השימושא רבא כדי להתאימו לשיטתם⁵⁰.

45. על ספר העתים ראה הקדמתו של ר' יעקב שור למהדורתו של הספר, קראקא תרס"ג, ופרק ד של המבוא לספר האשכול, מהד' אלבק.

46. הלשון במקור המקביל בהל' קטנות לרא"ש היא: "מיהו כתבין ליה הכא כדאשכחנא יתיה בנוסחאות עתיקי".

47. הב"ח מגיה: "שאינן נכונות".

48. כאן מוסיף הב"ח המלה "היא".

49. ספר האשכול, מהד' אלבק, עמ' 226, הע' יז.

50. ראה ע' הילדסהיימר, שם (לעיל הע' 36), עמ' מז, הע' 11 הכותב: "ר"ח אלבק סבור כי בגלל הבקורת שמתח ר"י בר ברזילאי על פסק זה שבש"ר 'הגיהו אח"כ בשמ"ר של ר"י ברצלוני ונעשה הנוסח שמובא באשכול' אבל קשה לקבל הסבר זה המבוסס על זיוף טקסט". ברם ר' יהודה ברצלוני אינו רק מותח ביקורת אלא כותב "דהא מילתא טעותא רבא", ולכן אין לראות כאן זיוף טקסט בעיני המעתיק אלא תיקון טקסט. ויש להוסיף

ויש להוסיף לדיון זה מה שנאמר בשם רבינו חננאל. בספר התרומה מובא ⁵¹: "וכן פי' רבינו חננאל בית החצון שאינו רואה את האויר פסול כגון קדש ושמע". הכוונה כאן למימרא הנמצאת בסנהדרין פט, א הבאה להורות שהמוסיף בית חמישי לתפילין פוסל⁵². לפי הנמסר כאן בשם הר"ח הפסול הוא מפני שקדש או שמע אינם הבית החיצוני, וזאת אומרת שהוא סובר הויות באמצע. אבל המעיין בפירוש הר"ח הנדפס מוצא כך: "וכדרכא דאמר בית החיצון שאינו רואה את האויר פסול והאי כיון דאיתי בית מאבראי ואוקמיה קמי החיצון נעשה החיצון פנימי ואינו רואה לפיכך הוא פסול". כאן אין הר"ח מזכיר פרשיות שמע או קדש ואין ללמוד מדבריו שהוא סובר הויות באמצע.

ג

בדברינו הבאים מוצע הסבר שלדעתנו יש בו כדי לענות על כמה מן התופעות שסקרנו בדיוננו לעיל. ראשית, יש לציין שלפנינו מסורת אשכנזית הקובעת שרב האי גאון סובר שהויות באמצע. כפי שהזכרנו לעיל נראה שמקור מסורת זו הוא רבינו תם שאימץ את שיטת "הויות באמצע" והוסיף שכך היתה דעתו של רב האי. תלמידו של רבינו תם, ר' אליעזר ממיץ, כותב שהוא שמע מרבו שאמר "קבלה היתה ביד רב האי גאון הויות באמצע". סביר שכל חכמי אשכנז שבאו אחרי ר"ת מסתמכים על המסורת שבידי תלמידיו ר"ת שכך אמנם היתה דעתו של רב האי, ולא על מקור כתוב המיוחס לרב האי שבו כותב רב האי הויות באמצע.

סביר שהדעה שרב האי גאון סובר הויות באמצע הגיעה לצפון צרפת מפרובאנס⁵³, ששם דעה זו היתה רווחת. לדוגמה, ר' אברהם אב"ד סומך על מנהג רבותיו שהויות באמצע, למרות שהוא יודע שישנה מחלוקת בין גדולים בנושא זה. הוא מצדיק עמדתו בשל העובדה שרב האי סובר הויות באמצע⁵⁴. גם הראב"ד וגם חכמי לונל מסתמכים על רב האי גאון⁵⁵. אישור ממקור פרובאנסאי למה ששמענו בדברי ר' אברהם אב"ד שזו מחלוקת גדולים נמצא בספר העטור. ר' יצחק ב"ר אבא מארי מביע דעתו שהפרשיות צריכות להיות כסדרן ומספר: "ובדקתי בתפילין הישנים מנרבונא ותפילין שבאו מדרעה מתא ומצאתי כדברי"⁵⁶. אבל יתירה מזו בעל העטור מביא שגם רב האי סובר שהפרשיות כסידרם וזה תואם הידוע לנו מפירושו⁵⁷.

ומה ידוע לנו על עמדתם של חכמי ספרד הראשונים במחלוקת הזאת? דברי חכמים אלו

- שגם שינויים בטקסט לשם התאמתם להלכה הנהוגה אינם מן הדברים הבלתי שכיחים. ראה לדוגמה דברי ב"תענית וסליחות לפני ראש השנה", הדרום, לח (תשל"ד), עמ' 69–74.
51. ראה לעיל הע' 38. וכן מובא בתוס' מנחות לד, ב ד"ה והקורא; האור זרוע, שם (לעיל הע' 22); ערוגת הבשם, שם (לעיל הע' 21); מרדכי, שם (לעיל הע' 24); רא"ש, שם (לעיל הע' 25); האגור, עמ' כד.
52. רמב"ם, הל' ממרים, פ"ד ה"ג: "כיצד (נעשה זקן ממרא)? הורה להוסיף טוטפת חמישית בתפילין ויעשנה חמש טוטפות הרי זה חייב".
53. ראה ב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 12–14 ומה שכתבנו לעיל על ר' יוסף טוב עלם.
54. ראה הע' 10.
55. ראה הע' 6, 12.
56. ספר העטור, ח"ב, הל' תפילין, עמ' 114.
57. ראה לעיל.

לא הגיעו לידינו, מלבד דברי ר' יהודה אלברצלוני שמהם ראינו כבר⁵⁸ שהוא סובר הויות באמצע. אבל את התמונה ניתן להשלים במקצת מהמסופר בתשובתו של הרמב"ם⁵⁹. משם שמענו שגם הרי"ף סבר הויות באמצע ושזו היתה פעם גם דעתו של הרמב"ם עצמו, עד שהוא הגיע למזרח. מדבריו למדים אנו למה הוא וחכמי המערב סברו הויות באמצע וזהו מפני שכך כתב ר' משה מקורטובא בחיבורו על הלכות תפילין, ושכנוסת התלמוד שבמערב לא היה כתוב "קורא על סדר התורה קדש לי והיה כי יביאך שמע והיה אם שמוע".
ברם יש לתת את הדעת על מה שכותב הרמב"ם על חיבורו של ר' משה מקורטובא: "ואותו החיבור הוא שהטעני והטעה כל אנשי המערב מלפני". יש להבין, למה היתה השפעתו של חיבור זה כל כך גדולה, במיוחד כשמחברו אינו ידוע כאחד מגדולי הפוסקים. אבל יותר מזה, למה נקט הרמב"ם לשון של הטעה כשהוא מתייחס לשיטת ר' משה מקורטובא בענין סידור הפרשיות. לכאורה מדובר כאן בחילוקי דעות בנושא הלכתי, דבר שאינו חורג מהמקובל בספרות ההלכה, ולא בהטעה.

לכן נראה לשער שהשפעתו של דברי ר' משה מקורטובא בחיבורו נבעה מתשובה או מסורת שהובאה בו בשם רב האיי, ואולי גם בשם אביו רב שרירא, ובה הוא או הם, סוברים שבסידור פרשיות התפילין הויות באמצע. מסורת זו, יחד עם העובדה שבתלמוד המצוי במערב היה חסר המשפט "קורא על סדר התורה", גרמה שבספרד התפשטה הדעה הפרשיות הויות באמצע. כשהרמב"ם הגיע למזרח נודע לו שיש חולקים או שרוב החכמים חולקים על שיטה זו ("והרבה גאונים חלקו על דבר זה וכל אנשי מזרח וכל אנשי ארץ הצבי הקדמונים כך חולקים על זה") ושם הוא גם שמע שיש מעררים על המסורת שרב האיי סובר הויות באמצע. לכן מובן מדוע הרמב"ם, אחרי מסירת הידיעה על שיטת אנשי המזרח בענין סידור הפרשיות, מוסיף מיד את המסורת שאמרו לו חכמים נאמנים "שפתחו תפילין של הגאון רבינו האיי זצ"ל ומצאו שהן כתובין על הסדר שאמרתי בחבור". וזהו מפני שגם רב האיי גאון סובר שסדר הפרשיות הוא כסדר הקורא בתורה ומה שנאמר בחיבורו של ר' משה מקורטובא אינה אלא הטעה⁶⁰.

אם הנחות אלו נכונות מצטיירת תמונה זו: בחוגים מסויימים התהוותה מסורת שאמרה שרב האיי גאון סובר שבסידור הפרשיות ההויות צריכות להיות באמצע. מסורת זו התקבלה בספרד וגם בפרובאנס וכנראה בהשפעת ספרו של ר' משה מקורטובא. מסורת זו הגיעה מפרובאנס לצרפת ושם התקבלה על דעתו של רבינו תם ובגלל פירסומו והשפעתו הובאה על ידי בעלי התוספות ופוסקי אשכנז וצרפת. ברם, רב האיי סבר שהפרשיות הן כסדר הקורא בתורה, כנאמר בהלכות תפילין שלו ובהתאם למקובל במזרח.

58. ראה לעיל.

59. ראה לעיל.

60. יש לשער שהשיטה הויות באמצע אומצה בחוגים בעלי נטיות מיסטיות ושמהם יצאה התשובה או המסורת המיחסת שיטה זו לרב האיי גאון. ידוע לנו על התופעה ליחס תשובות לרב האיי גאון וחומר כזה יצא מחוגים מעין אלו, אמנם בתקופה קצת יותר מאוחרת. ראה E. E. Hildesheimer, "Mystik und Agada im Urteile der Gaonen R. Scherira und R. Hai", Festschrift für Jacob Rosenheim, Frankfurt 1931, s. 238, n. 143, s. 275-276; ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' שכג; צ' גרונר, "רשימת תשובת רב האיי גאון", עלי ספר, יג (תשמ"ו), עמ' 119-120. השוה גם ג' שלום, לחקר קבלת ר' יצחק הכהן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 122 ואילך ועמ' 166 ואילך.